

Римар О. Г.,

викладач кафедри загальноекономічних
та гуманітарних дисциплін Нововолинського факультету
Тернопільського національного економічного університету

РЕГУЛЯТОРНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ

Розглянуто сутність та причини виникнення економічних криз, їх генезис. Проаналізовано заходи антикризового регулювання з боку держави. Запропоновано шляхи зменшення руйнівного впливу на економіку України світової фінансової кризи.

Ключові слова: державне регулювання економіки, економічна криза, регуляторна політика.

Економічні кризи виникали та загострювалися принаймні протягом останніх майже 200 років світової історії. Однак з розвитком фінансової глобалізації вони набули модернізованих форм. З початку ХХ ст. спостерігається тенденція до поширення економічних криз та їх інтернаціоналізації. Від останньої хвилі криз постраждали Мексика, Таїланд, Аргентина, Туреччина, Росія. На сьогодні глобальну фінансово-економічну кризу відчули усі країни земної кулі. Виникає необхідність гостро реагувати на ситуацію, яку створюють кризи, специфіку їхньої появи та розвитку швидкими темпами у ХХІ ст. Вирішення проблеми подолання економічної кризи можливе лише за умови проведення регуляторної політики держави, яка б базувалася на аналізі причин та факторів економічної кризи.

Проблемі дослідження економічних криз присвячені праці багатьох вчених-економістів, зокрема, М. Туган-Барановського¹, М. Кондратьєва², В. Сміта, Н. Фрімана, Д. Канемана, І. Каплана та ін. Праці науковців ХІХ ст. дали змогу нагромадити інформацію щодо теорії економічних криз, їх виникнення та прогнозування, здійснення економічної політики та антициклічного регулювання. Незважаючи на вагомий внесок названих вчених, проблема антикризового регулювання залишається відкритою, не вироблено дієвої антикризової політики і механізмів антикризового регулювання, які пов'язані з певною специфікою еволюції економічного розвитку. Питанням протидії проявам останньої кризи в Україні також присвячувалася низка публікацій сучасних вітчизняних вчених, серед яких І. О. Луніна, В. М. Мельник та ін.

Метою дослідження є розкриття причин і типів циклічних коливань, висвітлення загальних чинників виникнення криз в економіці, з'ясування походження фінансової кризи ХХІ ст., зокрема в Україні, вироблення прак-

¹ Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов / М. И. Туган-Барановский. — М. : Наука. — РОССПЭН, 1997. — С. 277–330.

² Кондратьев Н. Д. Избранные сочинения / Н. Д. Кондратьев. — М. : Экономика, 1993. — С. 23–83.

тичних рекомендацій щодо антикризових заходів економічної політики держави.

Відомо, що криза невід'ємно пов'язана з циклічними коливаннями в економіці. Циклічність можна розглядати як один зі способів саморегулювання ринкового господарства. Циклічність як економічне явище з'явилася порівняно недавно – на початку ХІХ ст. Перше зниження обсягів виробництва спостерігалось у 1825 р., після чого воно повторювалося приблизно через 10–12 років³.

Економісти-теоретики поступово виокремили кілька циклів різної тривалості, які назвали хвилями економічних коливань:

- столітні цикли (тривалістю понад 100 років);
- довгі цикли, або хвилі Кондратьєва (45–60 років);
- середні цикли Жугляра (7–12 років);
- короткі або малі цикли Кітчина (2–3 роки).

Майже для всіх циклів характерним є проходження через чотири фази, які послідовно змінюють одна одну: криза (падіння), депресія, поживлення та піднесення. Детальніше зупинимося на кризі та її руйнівній дії.

Як визначальна фаза економічного циклу криза є початком одного циклу і завершенням іншого. Для неї характерні перевиробництво товарів порівняно з платоспроможним попитом на них, різке скорочення обсягів виробництва, масові банкрутства підприємств, значне зростання безробіття, потрясіння кредитної системи⁴.

Однак кризу не можна розглядати лише як суто негативне явище. Звичайно, за своєю природою вона руйнівна, однак знищує те, що мусить відмерти, а саме застарілі елементи системи. З другого боку, вона відіграє оновлюючу роль, слугує підготовці бази для інноваційних елементів системи.

З 1925 р. капіталістична система господарства пережила 21 кризу. У 1997 р. почалося економічне піднесення у країнах Західної Європи, яке у США не переривалося з початку 90-х років ХХ ст. 1998 р. відзначився кризою в Азії.

Неминучість циклів та криз виявляється в їх періодичності. Хоча перша криза спостерігалась ще 1825 р. в Англії, перший цикл тривав 12 років і закінчився кризою 1836 р. у США та Англії. Через 11 років криза охопила не тільки названі країни, але й Францію та Німеччину. Наступна криза, яка сталася у 1857 р., мала всесвітній характер (охопила більшість промислово розвинутих країн). Такими ж були і кризи 1866, 1873, 1882, 1900–1929 рр.⁵ Перебіг економічних криз у першій половині ХХ ст. відображено у таблиці.

Найглибшою і найтривалішою в історії розвитку ринкової економіки виявилась економічна криза 1929–1933 рр. (37 місяців). Після неї держави

³ *Степура О. С.* Політична економія : навч. посіб. / О. С. Степура. – К. : Кондор, 2006. – С. 232–240.

⁴ *Мочерний С. В.* Основы экономической теории / С. В. Мочерный, В. К. Симоненко, В. В. Секретарюк. – К. : Знання, 2000. – С. 388–404.

⁵ *Мочерний С. В.* Основи економічних знань / С. В. Мочерний. – К. : Знання, 2001. – С. 312.

почали проводити антициклічне регулювання на основі кейнсіанських теорій, орієнтованих на стимулювання розширення інвестицій шляхом збільшення державних витрат на закупівлю товарів і послуг (з метою компенсації недостатнього приватного попиту), вплив на норму банківського процента (політика дешевих грошей), регулювання норм оподаткування.

Т а б л и ц я

Циклічні економічні спади у першій половині ХХ ст.

Роки економічного спаду	Падіння промислового виробництва		Роки економічного спаду	Падіння промислового виробництва	
	Глибина, %	Тривалість, міс.		Глибина, %	Тривалість, міс.
1900–1903	2,0	12	1948–1949	5,8	9
1907–1908	6,4	12	1957–1958	4,1	15
1913–1914	11,5	16	1970–1971	2,6	8
1920–1921	16,4	14	1974–1975	10,7	9
1929–1933	46,0	37	1980–1982	7,2	33
1937–1938	10,8	9	1991–1992	0,9	10

Джерело: Мочерный С. В. Основы экономической теории / С. В. Мочерный, В. К. Симоненко, В. В. Секретарюк. – К. : Знання, 2000. – С. 388–404.

Розглянемо економічні кризи сьогодення. Як вже зазначалося, криза є найскладнішою та найсуперечливішою фазою економічного циклу, прискорює відмирання застарілих економічних систем, технічне і технологічне оновлення виробництва, структурну перебудову економіки. Звідси випливає висновок про те, що антициклічне регулювання має свої межі, оптимальні норми, а штучне переривання кризи не завжди обґрунтоване.

Необхідно зауважити, що сучасний економічний цикл має суттєві відмінності, а саме:

- дія і вплив фази циклу виходять за національні межі;
- посилюється державно-монополістичне регулювання циклічних процесів;
- підвищується роль соціальних аспектів у механізмі антициклічного регулювання;
- фази пожвавлення і піднесення триваліші та інтенсивніші, фази спаду і депресії менш глибокі та тривалі;
- науково-технічна революція, структурна перебудова економіки впливають на частоту криз: період їх повторювання скоротився спочатку з 10–14 до 5–7 років, а сьогодні кризові явища повторюються через 1–2 роки;
- нерегулярність коливань, розмитість меж між фазами, випадіння окремих фаз (після кризи, наприклад, може зразу розпочатися пожвавлення);
- темпи піднесення невисокі – 2–3 % на рік, в умовах піднесення залишається значна кількість безробітних;

- основні економічні параметри менш динамічні, соціально-економічні процеси відбуваються повільніше;
- суперечливе поєднання асинхронності та синхронності соціально-економічних процесів у різних країнах;
- зниження ролі циклічних факторів у динаміці цін; глибока криза, стагнація виробництва можуть супроводжуватися зростанням цін, посиленням інфляційних процесів;
- переплетіння циклічних криз з нециклічними, синхронізація і взаємодія економіко-соціальних коливань, кризових явищ і природно-економічних циклів;
- частішими і серйознішими за своїми наслідками стають нециклічні коливання, сутність яких вивчена недостатньо, а отже, відсутні ефективні методи їх регулювання;
- кризові явища охоплюють нові сфери і рівні (галузі нематеріального виробництва, індустрію відпочинку тощо).

Особливості сучасного економічного циклу потребують удосконалення механізмів антикризового регулювання, пошуку нових, дієвіших методів і важелів пом'якшення циклічних коливань.

На сучасному етапі експерти ООН згрупували основні положення антикризової політики:

- продумані і постійні дії уряду з метою підтримки ефективного попиту на рівнях, які відповідають повній зайнятості;
- регулювання обсягу приватних інвестицій, надання спеціальних державних кредитів, податкових пільг для заохочення приватних інвесторів;
- вбудовані в економічну систему механізми гнучкості, пов'язані з прогресивним прибутковим податком і програмою соціального забезпечення;
- антициклічні заходи, які передбачають при збільшенні безробіття понад установлену межу зміну ставок прибуткового податку (для підвищення чистого особистого доходу), зміну внесків на соціальне забезпечення, розгортання програми громадських робіт тощо;
- координована програма державних інвестицій у підприємства комунального обслуговування, транспорт, житловий сектор, підприємства державного сектора;
- стабілізація доходів сільського господарства за допомогою програм підтримки і гарантування цін, субсидій на потреби виробництва⁶.

Стосовно вітчизняної проблематики слід зазначити, що Україна як незалежна держава переживає вже не першу фінансово-економічну кризу. Це є закономірним “побічним ефектом” ринкової економіки, курс на побудову якої українська влада задекларувала і дотримується.

Нинішня криза для України може мати значні негативні наслідки, такі як зменшення обсягу ВВП, погіршення фінансових результатів підпри-

⁶ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – М.: Экономика, 1997. – Т. 2.

емств, падіння реальних доходів населення та зниження інвестиційної активності. Проте сьогоднішня криза для України є необхідною та обов'язковою передумовою наступного економічного піднесення (як і криза 1998 р., що дала поштовх для десятилітньої фази зростання вітчизняної економіки).

Фінансово-економічні кризи створюють “ресурс зростання”, саме завдяки їм економіка отримує імпульс, з якого починається довгострокове, проте обмежене економічне пожвавлення. Цей принцип становить основу перебігу економічного циклу по-українськи. При цьому він ґрунтується не на абстрактній тезі про конструктивний початок кризи як такої, а на конкретній специфіці її прояву в Україні⁷.

Однак ні економічна криза першої половини 90-х років минулого століття, ні фінансова криза 1998 р. не сприяли поліпшенню галузевої конфігурації господарського комплексу України. Якщо 1991 р. на сировинні та низькотехнологічні галузі промисловості припадало 25,6 % обсягів промислового виробництва, то 2000 р. їх частка зросла до 59,0 %. У той же час питома вага машинобудування з 1990 до 2000 р. зменшилася з 30,5 до 13,2 %, легкої промисловості – з 10,8 до 1,6 %. У першій половині 2008 р. – у вищій точці економічного піднесення – структура національної економіки була ще більш деформованою щодо сировинних і низькотехнологічних галузей. За нашими оцінками, у першій половині 2008 р. (у передкризовий період) на них припадало близько 65 % загальних обсягів виробництва. Для порівняння: частка машинобудування склала 13,9 %, легкої промисловості – 0,7 %⁸.

Безумовно, за період 1991–2008 рр. відбулися значні економічні зрушення, такі як підвищення у структурі ВВП сфери послуг та зростання ролі фінансової системи. Водночас основою господарського комплексу України продовжує залишатися промисловий сектор, і ситуація в наступні 10–15 років навряд чи зміниться. Проте саме вітчизняна промисловість характеризується найповільнішою динамікою якісних перетворень. Підприємства базових галузей не зуміли вчасно провести модернізації основних фондів та оптимізувати технологічні процеси.

Натомість, спекулюючи на статусі бюджето- та містоформуючих, вони зуміли пролобіювати численні податкові пільги, “доходи” від яких здебільшого спрямовувалися на поповнення обігових коштів, а не на інвестиційні цілі.

Зазначені кризи лише зміцнили і гармонізували багатоукладне розбалансування національної економіки. Аналогічний ефект має місце і в умовах нинішнього спаду. Теперішня криза, на жаль, продовжує “розгойдувати” структуру національної економіки, руйнуючи високотехнологічні галузі й консервуючи домінуючий статус низькотехнологічних та сировинних галузей.

⁷ Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/49c23deb218a>.

⁸ Там само.

Як бачимо з графіка (рис. 1), питома вага машинобудування в січні 2009 р. знизилася до 8 % (з 14,1 %), що було зафіксовано в період економічного піднесення. Натомість вага виробництва та розподілення електроенергії, газу та води зросла в 1,5 раза – до 30,8 %. Загалом частка продукції сировинних та низькотехнологічних галузей промисловості в тому ж році збільшилася до 70 % загальних обсягів виробництва⁹.

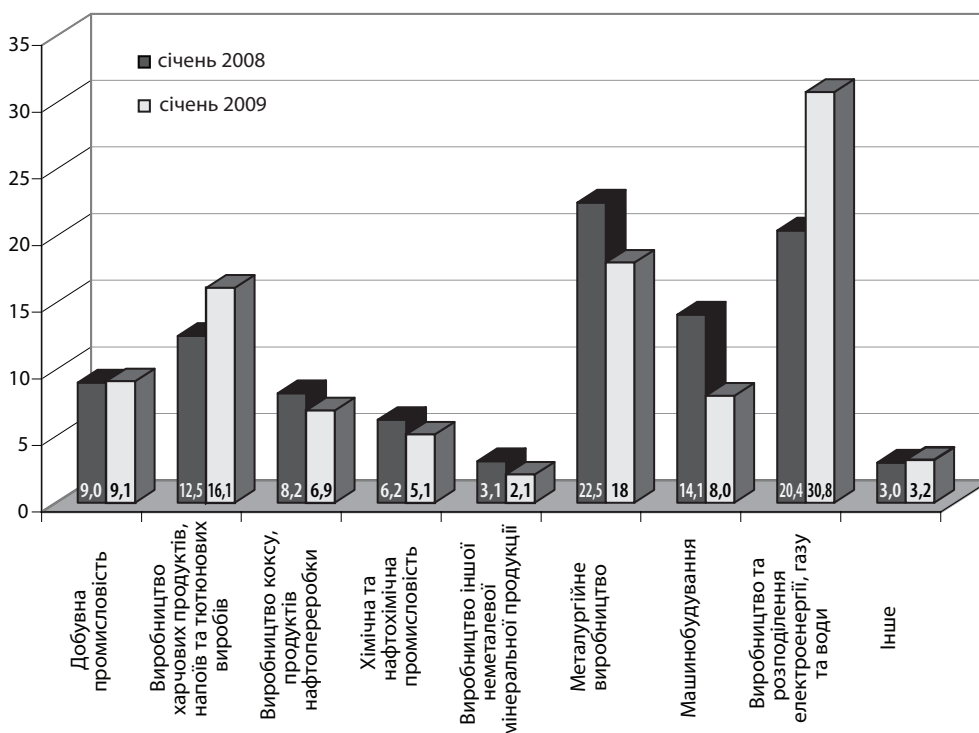

Рис. 1. Порівняльна характеристика галузевої структури промислового виробництва в Україні в кризовий і передкризовий рік (питома вага галузей за обсягом виробництва в діючих оптових цінах), %

Важливі наслідки при цьому має процес девальвації національної валюти з точки зору його впливу на економіку країни. Девальвація національної валюти робить позитивний внесок в ресурс конкурентоспроможності продукції вітчизняних експортерів, тоді як зростання цін, навпаки, його погіршує. Це обумовлено тим, що інфляція, за незмінного номінального курсу, здійснює ревальваційний вплив на реальний ефективний обмінний курс національної валюти (РЕОК).

Після різкої девальвації гривні в 1998 р. українські експортери отримали додатковий ресурс конкурентоспроможності, сформувати який завдяки оптимізації виробничих затрат у короткостроковому періоді було на той час неможливо (рис. 2).

⁹ Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/49c23deb218a>.

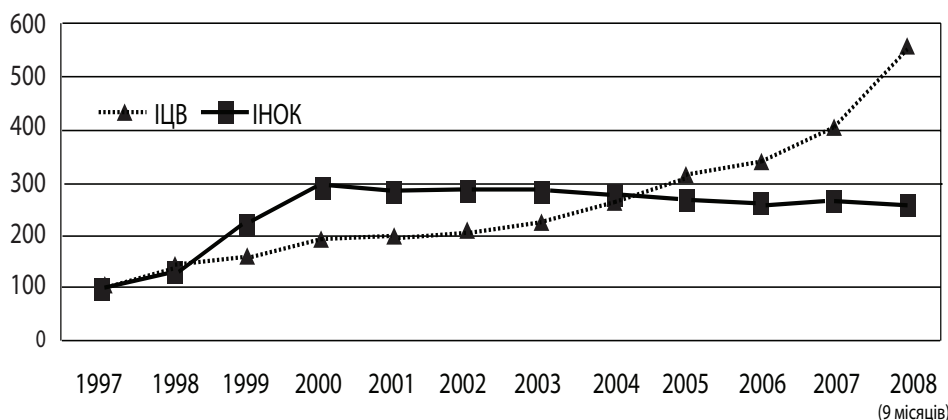

Рис. 2. Накопичувальна динаміка обмінного курсу грн/дол. та індексу цін виробників у 1998–2008 рр. (1997 р. – 100 %)

Розраховано Інститутом економіки і прогнозування НАН України ([Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-280307.htm>).

Отже, у наступні роки, з 1998 по 2004 р., державна влада, попри курсову стабільність національної валюти, підтримувала на позитивному рівні резерв цінової конкурентоспроможності експортерів з базових галузей, завдяки чому в країні спостерігалось стабільне зростання сектора економіки, орієнтованого на експорт.

Ці галузі справляли значний позитивний вплив на фінансовий, виробничий та інвестиційний стан українського господарського комплексу:

- по-перше, вони формують значну частину внутрішнього попиту (як на інвестиційні товари машинобудування, так і на продукцію сировинних, інфраструктурних, обслуговуючих галузей);
- по-друге, саме в них сформувався потужний національний капітал, який частково реінвестується в інші сфери української економіки. Врешті-решт, саме експортноорієнтовані галузі є значним джерелом припливу валюти, зростання бюджетних надходжень та розширення кількості робочих місць.

Проте в 2005 р. експортноорієнтований сектор економіки втратив підтримку держави. Влада для абсорбції надлишкової грошової маси, що надійшла в економіку у вигляді широкомасштабних соціальних видатків бюджету, почала стимулювати імпорт. Серед інструментів такої політики була і ревальвація гривні. Зростання національної валюти не становило б значної небезпеки для експортерів, якби уряд зумів втримати інфляцію. Але, починаючи з 2005 р., показник інфляції вийшов з-під контролю і став додатковим ударом по цінній конкурентоспроможності.

При стабільному номінальному обмінному курсі реальний ефективний обмінний курс гривні за останні п'ять років зміцнився майже на 30 %. Це значно послабило позиції українських експортерів на світовому ринку. Лише

через небачений ажіотаж на світових ринках сировини в 2006 – першій половині 2008 рр., вони продовжували триматися¹⁰.

Мабуть за менш сприятливої кон'юнктури економічні проблеми України почали б проявлятися набагато раніше. Українські виробники вичерпали ціновий ресурс конкурентоспроможності, що проявилось в умовах “приземлення” глобальних сировинних ринків. Першими, хто був витіснений з них в серпні–листопаді минулого року, були саме вітчизняні компанії. Лише чергове зниження вартості національної валюти в жовтні–грудні 2008 р. стало поштовхом для певного відновлення позицій експортерів на глобальних ринках. Зокрема, починаючи з грудня минулого року, вітчизняна металургія демонструє повільну, але сталу динаміку приросту продукції, хоча до досягнення докризових обсягів виробництва ще далеко. З певним часовим лагом поступово почнуть “підніматися” і суміжні з нею галузі економіки.

Отже, вимальовується така модель вітчизняного економічного циклу:

- 1) фінансова криза, яка девальвує національну валюту, збільшуючи цінову конкурентоспроможність української продукції;
- 2) піднесення експортноорієнтованих галузей економіки (металургія, хімія, АПК);
- 3) поширення позитивних імпульсів на суміжні, обслуговуючі та інфраструктурні сегменти економіки;
- 4) вичерпання потенціалу цінового ресурсу конкурентоспроможності експортноорієнтованих галузей;
- 5) стагнація в очікуванні чергової фінансової кризи.

Подібний економічний цикл у принципі є кращим сценарієм розвитку економіки, ніж пробуксовування на місці. Він створює ілюзію прогресу, яка дає віру громадянам у те, що держава рухається у правильному напрямку. У свою чергу, політичні лідери на хвилі загального оптимізму мають можливість пролонгувати своє перебування у владі. Проте насправді ситуація має інший вигляд. У країнах ЄС та США, незважаючи на наявність таких драматичних періодів, як Велика депресія, усе ж чітко простежується висхідний вектор. Натомість економіка України розвивається в рамках однієї моделі, за одними принципами, і без суттєвих якісних перетворень, які б свідчили про перехід від індустріальної до постіндустріальної моделі.

З огляду на викладене можна зробити висновки про те, що криза будь-якого характеру має як руйнівні, так і позитивні наслідки. Стабільності розвитку України, налагодженню потужних механізмів антикризового регулювання перешкоджають ризики, які виникають всередині держави. Поряд з традиційними корупцією та недостатністю ресурсів слід згадати про нестабільність політичної ситуації та критичний стан виробничої інфраструктури. Потребують докорінних змін механізми антикризового регулювання, які мають орієнтуватися на пріоритетне інвестування про-

¹⁰Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-280307.htm>; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/49c23deb218a>.

гресивних технологій, кредитування інноваційної діяльності, поліпшення управління портфелями цінних паперів, удосконалення політики анти-монопольного регулювання. Україна може вирішити ці проблеми за умови чітко вироблених критеріїв та індикаторів стійкого економічного розвитку.

Регулювання процесів глобальної економічної кризи набуває особливої актуальності і має привернути увагу як науковців, так і уряду. Наступні дослідження цієї тематики повинні охопити: методику діагностики і прогнозування криз, прогнози наслідків технологічної реструктуризації та проведення економічних реформ, економічну експертизу антикризових заходів.